

Речниковото богатство на *Тържественника* от XII век

Тодорка Георгиева

Vocabulary range of Tarzhestvenik from XII century: Analysis data are unknown Old Bulgarian vocabulary. Researching known under the name of the XII century Tarzhestvenik second part of the unique collection Zlatostruy, the author of the report found that it contains ancient lexical material that is not recorded in the classic Old Bulgarian manuscripts.

Key words: Old Bulgarian vocabulary, Tarzhestvenik, Zlatostruy

ВЪВЕДЕНИЕ

Без данните на паметници като Шестоднев, Златоструй, Беседа против богомилите и др., достигнали до нас в руски и сръбски преписи, днес е невъзможно да се установи цялото лексикално богатство на старобългарския език. Т. напр. в познатата под името *Тържественник* от XII век втора част на уникалния сборник *Златоструй* от XII в. [1] се съдържа запазен в своя старинен облик лексикален материал, свидетелстващ за необятния културен хоризонт на българина през IX-X век. На първо място тук стои лексиката, свързана с различни етични, нравствени, религиозни и обществени въпроси, която не е отразена в класическите старобългарски паметници и по тази причина отсъства в *Старославянский словарь по рукописям X-XI веков* [2]. В *Материалы для словаря древнерусского языка* [3] има немалка група речникови статии, които И. И. Срезневски съставя единствено въз основа на засвидетелствани в първата или във втората част на ръкописа старобългарски лексеми. До тях се нареждат статии за полисемантични думи, в които са отразени непознати за други паметници значения, отразени само в четивата на този ръкопис.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Включвайки *Златоструй* и *Тържественник* от XII в. сред своите източници за лексикалното богатство на староруския език, И. И. Срезневски посочва ръкописа под различни названия: *Златоструй XII века*, *Торжественник XII века* или *Златоструй д. 1200 года*. В настоящето изложение представяме част от речниковите статии в *Материалы для словаря древнерусского языка*, съдържащи непознати на други писмени паметници лексеми и значения, извлечени от четивата на *Тържественника* от XII в., л. 66а-113г (= *Търж XII в.*) [4]:

въздѣненіе ‘рожба; откърмено, отхранено (чедо)’: въздѣненіе съсъцю моюю, л. 99в, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*. Срезн III, Допълнения, с. 46.

дидрагъла ‘дидхрахма’: шбачѣ и ражмелъчи тако повинънъ дати иматъ дидрагъла, л. 100в, *Търж XII в., Слово за Благовещение*. Срезн I, с. 665.

запърка ‘за пръв път’: да ѿженѣу пришьдъшааго глаголющи юмоу. ѿиди. ѿиди. ѿлвѣе. ѿ двѣри моухъ запърка пришьдъ, л. 100б, *Търж XII в., Слово за Благовещение*. У И. И. Срезневски – без превод. Срезн I, с. 941.

изисти вм. изѣсти, издаль ‘изям’: на всѣа нахѣдитъ съмъртъ. всѣа илютъ ѹрвниѣ изисти, л. 101а, *Търж XII в., Слово за Благовещение*. Срезн I, с. 1060.

искрѣпнѣти (сѧ), искрѣпнѣ (сѧ) ‘вкочаня (се от страх), вцепеня (се от страх)’. С това значение думата е посочена само по *Търж XII в., Слово за Рождество на Йоан Предтеча*: дълго же тоу прѣбѣти искрѣпѣ ѿ страха, л. 108б. В *Шестоднева* на Йоан Екзарх – искрѣпѣти. Срв. употребата на този глагол в *Поучение за съда, за прелюбодейците и за покаянието, Златоструй*: дѣе во юмоу съмърти ѹпати. то оумѣре прѣбѣ съмъртии искрѣпѣ страхъмъ, л. 59г. Срезн I, с. 1120-1121.

класъникъ 'прокаженик, прокажен': вставльше стѣца вѣина въ клѣти съ класъникъмь (μετά τοῦ λωβοῦ, cum ulceroso), *Търж XII в., Слово на св. Василий за Ефрем Сирин*, л. 89г. В *Златоструй* срещаме и мотивиращото прилагателно класънънъ: аще во богатъ воудеть а плѣтию класънънъ. то недостижъно воудеть блаженне юмоу, л. 10г. Срезн I, с. 1225.

лъзъ 'колан, пояс': и възъмъгъ написа. таинъгъ яже имаше съ шѣмь си. и съ мѣрию. и еже гѣа къ вброуѣнници свои въ уъртоуѣ како юи дасть пѣрстень и лъзъ. и все житие свое написа да познають и тако тѣ юсть снѣ юго; *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 98в. Срезн II, с. 66.

оцѣлѣти, оцѣлѣжъ 'изцеля се, излекувам се': слѣпни прозърѣша. вѣсьнни оцѣлѣша, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 99г. Срезн II, с. 842.

паноманаръ 'църковен служител, парамонариос': паноманаръ же ищитъ таково и не вбрѣте, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 98а. В по-късни преписи се среща и в облика панамаръ, поманаръ. Срезн II, с. 875.

прикосновение 'прикосновение, докосване, допиране': възъмъгъше шдръ понесоша съ архисѣпъмь да вселатитъ са прикосновениемъ тѣломъ ѹлѣка вѣина, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 99г. Срезн II, с. 1415.

присънънъ 'постоянен' – значението е регистрирано само по *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: и вѣ юмоу оурокъ присънънъ, л. 98б. Срезн II, с. 1473.

прогънати, проженъ 'отнеса, пренеса' – това значение е регистрирано само по *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: волю же вѣкию прогънати въстѣ корабль вѣтръмь воурънъмь и приде въ Римъ, л. 98а. Срезн II, с. 1519.

прѣстолъ 'кресло; стол с висока облегалка' – това значение е регистрирано само по *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: тѣгда повелѣ Юоуфинианъ равомъ своимъ столаи и прѣстолаи поставити съ свѣщамъ и съ тѣмьланъмь сѣрѣсти га, л. 98г; югда слыша шѣ ѹтениа харѣтна въскоуи съ прѣстола скоро. и растѣрза ризы свои и сѣдинъгъ тѣрзаше, л. 99б. Срезн II, с. 1696.

поустошьникъ 'който е в неведение; неуведомен, незнаещ, неизвестен': Юоуфинианъ же реуе жикъ гѣ бѣ мои не съвѣдѣ. вси во поустошьници соутъ, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 98г. У И. И. Срезневски – без посочване на значението. Срезн II, с. 1731.

поустъ 'печален' – с това значение е регистрирана само в *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: по что ли нанесе сице въздѣхание колико лѣтъ поустъ вѣхъ ѹма слышати гласъ твои ли бесѣдоу твою, л. 99б; оуветы мѣнѣ поустънелюбьнага гѣрлице моя. колико лѣтъ поуста вѣхъ слышати гласъ твои, л. 99в; толико лѣтъ поустъ юси вѣмъ въ домоу шѣа своего, л. 99в. Срезн II, с. 1733.

поустънелюбьнънъ 'обичащ уединението': оуветы мѣнѣ поустънелюбьнага гѣрлице моя, л. 99в, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*. Срезн II, с. 1733.

поустънелюбвица 'обичаща уединението': гѣрлице са оуподоулю поустънелюбвици. и юдиномоужичи, л. 98б, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*. Срезн II, с. 1733.

сквѣрнънънъ 'долна риза; оскѣдно облекло' – това значение е регистрирано само в *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: снѣха же текъши въ сквѣрнахъ ризахъ соущи плакаше са гѣши оуветы мѣнѣ поустънелюбьнага гѣрлице моя, л. 99в; Срезн III, с. 372.

словодаривънъ 'дързък в думите, остроезичен, прекословещ': гѣа юмоу погъ. шстръ юсть вѣко и словодаривънъ. и оуболахъ са юда како преречеть слово, *Търж XII в., Чудо на св. Василий с Анастас презвитер*, л. 89г. Срезн III, с. 420.

соужитиѣ=сжжитиѣ ‘съпруг’ – това значение е регистрирано само в *Търж XII в., Слово за Благовещение*: и азъ лишиши сѧ иманъ соужитиѧ и любѣвѣ. а твою главоу тѣслоу ѿсѣкуеть, л. 100б. Срезн III, с. 612.

съвѣдѣти, съвѣмъ и съвѣдѣ ‘зная, узная; разбира’: ꙗкоу филиппъ же рече живѣ гѣ бѣ лон не съвѣдѣ. вси бо поустошнници соуть, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 98г. Срезн III, с. 678.

съкыпѣти, съкыпѣж ‘бликна, изтека, изкипя’: скыпѣ ис ковъуѣга юмоу. моуро блѣговонна, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 99г. Срезн III, с. 729. Според мене на това място се чете форма на глагола искыпѣти, а не на съкыпѣти, затова предлагам по-широк контекст: блѣговѣрнѣи же црѣа повелѣста сътворити ковъуѣгъ златъ и оуѣрасити и каменниемъ драгымъ и висѣрѣмъ. и сътворише и въложиша въ нѣ тѣло чловѣка вѣина ялексна. мѣца марта въ .xj. и праздъньствоваша .xj. дѣни. ѿцю и мѣри и снѣсѣ тоу прѣвѣтвояоушамъ вѣкию блѣгодѣтию. искыпѣ ис ковъуѣга юмоу. моуро блѣговонна. и семоу чюдеси вѣтѣвшоу. вси недоужьни свѣраша сѧ. и възнимающе мазахоу сѧ. и исцѣлѣвахоу славаще и хвалаще ѿца и сѣна и стѣго дхѣ⁵.

съмилиѣти, съмилиж ‘сдѣвча’ – регистрирано само в *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*: пищю зохъты съмилиѣвѣ, л. 99г. Срезн III, с. 749.

сърон ‘сборище, тълпа’: тѣгда вѣи сърон великѣ. и въсхвѣтиша Стефана и съвѣзаша и оутѣврдѣиша и зѣло, *Търж XII в., Слово за първомъченик Стефан*, л. 82в. Срезн III, с. 816.

тълкарь ‘преводач, тълмач’: и съвѣи сѧ написание. тѣгда скоуитѣ яко юлень хромѣи. и паснѣ коудѣтъ пазыкѣ гоуѣгъникаго. прогѣлѣвшю же авине юмоу гръуѣскты. вси томъ часѣ прославиша бѧ въсеомощнаго. и слоушающа молениѧ боацихѣ сѧ юго. и дхѣовно повеселивѣ сѧ съ нимъ на .i. дѣни и стѣи юго прозвоутѣра. и тълкара днакона. и ѿпоустѣи га съ мирѣмъ славаща бѧ (ѣрмѣнѣа), л. 89а, *Търж XII в., Слово на св. Василий за Ефрем Сириин*. Срезн III, с. 1044.

оуѣирити, оуѣириж ‘скося, присвия (очи)’: и оуѣириж вон свон зѣраше на дѣцю, *Търж XII в., Слово за Благовещение*, л. 101в. Срезн III, с. 1122.

оуѣкъна ‘мерителна единица, мярка за вместимост’: ѿ недѣла до недѣлѣ приуащяюща сѧ стѣхѣ тѣнтѣ (sic вм. тѣнтѣ). и б. оуѣкъни хлѣба. и б. оуѣкъни водѣ пиашѣ. всѧ недѣла не падѣи, *Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи*, л. 99а. Срезн III, с. 1194.

оуѣоржждати сѧ, оуѣоржждаж сѧ ‘въоръжавам се’: по что оуѣроужжашѣи сѧ на младѣнѣца, *Златоструй=Тържественик, Слово за Ирод и младенците*, л. 84а. Срезн III, с. 1236.

оуѣоржжити сѧ, оуѣоржжж сѧ ‘въоръжа се’: по что оуѣроужжи сѧ на младѣнѣца, *Търж XII в., Слово за Ирод и младенците*, л. 84а. Срезн III, с. 1236.

оуѣсвѣнжѣти, оуѣсвѣнж ‘съмна (се), разсъмна (се), развиделя (се), зазоря (се)’: оутро бо ми рекѣ црѣ. юже оуѣсвѣнѣтъ. тоже вѣи хоцю посѣщи, *Търж XII в., Чудо на св. Николай с Василий, сина на Агрик*, л. 70в. Срезн III, с. 1263.

оуѣчетати, оуѣчетж ‘причисля’ – това значение е регистрирано само в *Търж XII в., Чудеса на св. Николай Чудотворец*: Петру рекомѣи блѣтхѣ пѣмѣтѣмъ чѣрнѣцѣ ѿ воинскаго вѣтѣвѣ оуѣчастѣи. тоу бо бѣше оуѣчетанѣ въ пѣмѣтъ. въ пѣлѣцѣ старѣи съ вон, л. 74в. Срезн III, с. 1336.

⁵ Мاستилото на лист 99в-г е силно избледняло, поради което някои думи се четат трудно – вероятно затова написаната на два реда глаголна форма искыпѣ е разчетена като скыпѣ.

хоуцити, хоуштж 'разбойнича, грабя': поидоша .б. галѣгани. хотѣще къ Белоуню хоуситъ, Търж XII в., Чудо на св. Николай и на св. Георги, л. 74а. Срезн III, с. 1423.

хъжица 'стаичка, къщичка' – значението е регистрирано само по Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи: въ папъртъ въхода люею сътворитѣ лююу хъжицу, л. 98б. Срезн III, с. 1426.

хъртогъ 'брак' – значението е регистрирано само по Търж XII в., Слово за Благовецение, л. 100в: ѡна же рече къ лююу не оуже бракъ. нѣсть хъртога. то оуже ли рожество. Срезн III, с. 1569.

хъртожънъи 'встъпващ в брак' – това значение е регистрирано само в Търж XII в., Слово за Благовецение, л. 102б: не въскъно рожество. не брауна штроковица. не хъртожъната дѣва. Срезн III, с. 1570.

юднелъжница 'жена, съпруга на един мъж': гърлицѣ са оуподоблю поустънелюбици и юднелюжници, Търж XII в., Житие на Алексей, човека Божи, л. 98а. Срезн I, с. 811.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тържественикът от XII век, представляващ втората, календарна част на сборника Златоструй от XII век, обогатява старобългарския речник, като въвежда в обръщение редица нови думи и значения. Сравняването на неговия лексикален състав с целия корпус думи на достигналите до нас писмени паметници (според Старославянският словарь по рукописям X-XI веков) показва наличието на 347 еднокоренни суфиксални съществителни имена, 164 префиксални образувания и 264 композита, които не се срещат в класическите старобългарски паметници, но без съмнение са принадлежали на нашия език.

От друга страна, 175 думи, сред които възгъуинъство 'неподчинение, буйство', жлѣза 'жлеза', зълъликъи 'злюлик, некрасив', коупице 'тържище, пазар', прикосновение 'прикосновение, докосване', роуда 'руда', скороминъи 'бързоотминаващ, недълговечен', словодарикъи 'дързък в думите, остроезичен, прекословец', тента 'сенник, тента, шатра', тракъникъ 'поляна, ливада', тълкаръ 'преводач', хървилъница 'бояджийница' и много други, са извлечени от И. И. Срезневски за Материали для словаря древнерусского языка единствено от Златоструй и Тържественик (XII в.). Една част от тези думи са народни, разговорни, а друга – създадени от старобългарските книжовници при използване възможностите на богатата система от средства за словообразуване.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Ръкописът се съхранява в Руската народна библиотека в Санкт Петербург под сигнатура F.n.I.46.

[2] Старославянският словарь (по рукописям X-XI веков). Москва, 1994.

[3] Срезневский, И. И. Материали для словаря древнерусского языка. Санкт Петербург, 1893-1912.

[4] Допълваме дадената в Материали для словаря древнерусского языка информация за извлечените единствено от Тържественика (XII в.) думи с посочване на: 1) заглавие на календарното слово в ръкописа; 2) лист и колона, където се чете лексемата; 3) съответен том и страница в Материали для словаря..., където е поместена речниковата статия. Там, където у И. И. Срезневски не е посочено значението на дадена дума, сме се опитали въз основа на контекста да дадем адекватното ѝ съответствие на съвременен български език. Когато от разглеждания ръкопис е извлечено неизвестно на други писмени паметници значение на вече позната дума, това изрично е посочено, като семантиката е въведена с указанието: *това значение е регистрирано само в Търж XII в.*

За контакти:

Доц. д-р Тодорка Георгиева, Катедра по филологически науки, Филиал-Силистра на Русенския университет „Ангел Кънчев”

Докладът е рецензиран.